

Rusiškos juostos – *kušakai* – Lietuvoje

Grażina Marija Martinaitienė

*Kultūros, filosofijos ir meno institutas,
Saltoniškių g. 58, LT-08015 Vilnius,
Lietuva*

Straipsnio objektas: XVIII a. Rusijos audyklose išaustų specifinių vyriškos aprangos apjuosalų – *kušakų* – paveldas Lietuvoje. Tikslas: remiantis istoriniu, lyginamuoju bei analitiniu metodais išnagrinėti Kauno M. K. Čiurlionio ir Nacionalinio muziejų fonduose saugomus unikalius dailiosios tekstilės dirbinius – *kušakus*, jų genezę, gamybos istoriją, funkcijas, bendrumus ir skirtumus nuo panašios paskirties kontušo juostų, XVIII a. II pusėje gamintų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės manufaktūrose.

Raktažodžiai: Rytų tekstilė, XVIII a. tekstilė, Rusijos bojarino kostiumas, kontušo juosta, *kušakas*, LDK, Rusija, Astrachanė, Maskvos šilko pramonė, Kupavnas, D. Zemskis, N. Jusupovas, Magdalena Zavišaitė-Radvilienė, Čiurlionio dailės muziejus, Lietuvos nacionalinis muziejus

Vyriškų drabužių apjuosalai, kurių ornamentiką arba vien tiktai jos išdėstymo tvarką įkvėpė analogiškos paskirties rytietiški audiniai, XVIII a. buvo gaminami ne vien Prancūzijoje (Lione, ir, kaip galima numanyti iš lenkų istoriko Jędrzejaus Kitowicziaus užuominos¹, Paryžiuje). Literatūroje aptinkamos paminėtos juostos buvo austos ir kai kuriose kitose Vakarų šalyse, pirmučiausia Austrijoje, Vokietijoje bei anuomet laisvojo miesto statusą turėjusiame Dancige. Visos šios rytietiško stiliaus juostos buvo audžiamos ne tiktai pagal Respublikos įmonių užsakymus, bet ir laisvam pardavimui: įmonių valdytojai žinojo apie didžiulę šių audinių paklausą, kurios neįstengia patenkinti nors ir labai gausi vietinių manufaktūrų produkcija (gali būti, kad tarp dabar Lietuvoje esamų nesignuotų, kitaip nei žinomų įmonių gaminiai dekoruotų juostų yra viena kita, sukurta šiose Vakarų Europos audyklose; jų identifikaciją tenka atidėti, kol rasis daugiau duomenų ir lyginamosios medžiagos).

Rytietiško pavyzdžio apjuosalai buvo gaminami ir kitame Europos šone – Rusijoje, kur įgavo savitą pavidalą ir pavadinimą – *kušakai*. Iškart reikia pabrėžti, kad šie apjuosalai netapatintini su Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Lenkijos Karalystėje austomis kontušo juostomis: skiriasi ne tiktai pavadinimas, bet ir puošybos motyvai bei komponavimas. Iš dalies ir paskirtis: Rusijos šilko gamyklose sukurtus *kušakus* juosėjo ne kilmingieji, kaip kad Respublikoje (Rusijoje jie iki XVIII a. pradžios naudojo tiktai tikruosius rytietiškus apjuosalus, kurie buvo nepaprastai brangūs ir prabangūs), o pirkliai, pasiturintys valstiečiai ir kazokai². Be to, jie buvo naudoti ne tiktai apsijuosti, bet ir kaip medžiaga drabužiams siūti.

Aptarti *kušakus* ketinama dėl kelių priežasčių. Viena vertus, todėl, kad rusiškųjų apjuosalų būdavo atvežama

ir į Abiejų Tautų Respublikos prekybos centrus; galima manyti, kad jais, labai primenančiais rytietiškus audinius, visiškai sėkmingai galėjo juosėti ir lietuvių bajorai. Tokią prielaidą gali patvirtinti, pavyzdžiui, tai, kad M. K. Čiurlionio muziejui (toliau – ČDM) padovanotų kontušo juostų rinkinyje, kurį sudarė ir saugojo Zavišų giminė, yra ir rusiškas *kušakas*. Vadinas, ir jie kolekcionuoti, branginti ir laikyti tokiu pat kontušinio kostiumo aksesuaru kaip ir sava „tėvyninė“ juosta. Retkarčiais ir LDK gyventojų inventoriuose paminimos „maskvinės juostos“ (*pasy moskiewskie*); vienas pavyzdžių – po Piliškių seniūno J. A. Chrapovickio mirties likusių daiktų sąrašas³. Jos būna įrašytos po sluckinių ar lenkiškų dirbinių, tad, žinant gana griežtą vertybių gradaciją dokumentuose, aišku, kad laikytos menkesnėmis, bet tik todėl, kad paprastai būdavo ne „lietos“, tai yra atastos aukso ar sidabro siūlais, o vien šilkinės arba pusšilkinės.

Antra vertus, įdomu pasižiūrėti, kaip skirtinguose kraštuose bei regionuose susipina Rytų ir Vakarų meninės kultūros elementai, kaip jie būna modifikuojami, kaip vienai meninei kultūrai būdingos ypatybės tampa kitos savastimi, įgaudamos naujų, visiškai savitų bruožų. Imant tik vienintelį – aprangos apjuosalų – pavyzdį akivaizdu, kaip skirtingai, savitai ir įdomiai Rusijoje buvo interpretuojami iš Oriento tekstilės atkilę dekoru motyvai bei jų perteikimo būdas. Tai galima pamatyti apžiūrint Lietuvoje turimas rusiškas juostas. Jų po keturias yra dviejuose didžiuosiuose Lietuvos muziejuose – Nacionaliniame (toliau – LNM) ir M. K. Čiurlionio. Kai kuriuose išaustos signatūros rodo, kad tai – pačių žymiausių Rusijos įmonių, tarp kitų dailiosios tekstilės dirbinių audusių ir apjuosalus, gaminiai.

Trečioji priežastis, skatinusi bent jau apžvelgti šių ypatingų apjuosalų paveldą, noras jį suaktualinti ir

paakinti juo domėtis. Tai nebuvo labai lengva, nes stigo atramos – mūsų menotyros literatūroje apie šiuos dailiosios tekstilės kūrinius nėra nė užuominos. Todėl rengiant šią publikaciją daugiausia teko pasikliauti tik tais skurdžiais duomenimis, kuriuos pavyko rasti užfiksuotus viename kitame dokumente ir svetimkalbėse bendro pobūdžio tekstilės bei kostiumo studijose. Daugiausia naudotas L. Jakuninos straipsnis, įterptas į monografiją apie Slucko juostas⁴, ir skirsnis apie Rusijos XVIII–XIX a. kostiumą kapitaliniame M. Gutkowskos-Rychlewskos veikalė „Aparų istorija“⁵.

Šiek tiek priešistorės. XVI–XVII a. Maskvos Rusijoje buvo ganėtinai madingos austinės rytietiškos juostos, kurių importo keliai iš dalies sutapo su tais, kuriais Oriento gaminiai, tarp jų ir tekstilė, plūdo į Vakarų, tad ir Abiejų Tautų Respubliką. Literatūroje minimos į Rusiją gabenamos kiniškos, indiškos, totoriškos, persiškos juostos. Dėl savo išskirtinės meninės vertės ypač brangintos paskutinios, pagal anuometinį Persijos pavadinimą *Kyzylbašy* vadintos *kyzylbašinėmis*. Viena tokia persiška juosta XVII a. Maskvoje kainavo net pusantro aukštesnio rublio, tuo tarpu kai paprasta šilkinė – ne daugiau kaip pusrublė⁶.

Pažymėtina, kad tarp į Rusiją atgabenamų audinių minimos ir „lenkiškos“ juostos, kurios iš tikro tuo laiku buvo ne kas kita kaip Turkijos armėnų kūriniai, vežami ne tiesiai iš Stambulo, o iš Lvovo ir kitų Respublikos prekybos namų.

Šiomis autentiškais importinėmis rytietiškomis juostomis XVI–XVII a. savo viršutinį drabužį *kaftaną* susijuosdavo dažnas turtingas Rusijos bojarinas. Už juostos būdavo užkišama vadinamoji *kalita* – kapšelio pavidalo piniginė ir/arba durklas. Kaip jau minėta, iš šių labai dekoratyvių ir puošnių apjuosalų buvo siuvami ir apdarai; iš pradžių vyriški, vėliau ir moteriški. Išliko iš jų pasiūtų liturginių stačiatikių apdarų.

Kušakų audyba Rusijoje. Apie XVIII a. vidurį Astrachanėje armėnai pirkliai ėmėsi steigti rytietiško pavyzdžio šilkinų audinių gamybą pačioje Rusijoje: 1752 m. čia buvo įkurta Revizo Zelijos (Zelijevo), 1760-aisiais – brolių Bunatų audyklos. Pažymėtina, jog būtent per šį miestą į Rusiją daugiausia buvo įvežama persiškos tekstilės; veikiausiai dėl to jos pavyzdys labiausiai ir paveikė rusiškųjų juostų puošybą.

Tačiau Rusijoje, kitaip nei Respublikoje, neprigijo ir nepaplito pavadinimai „persai“ ir „persinė“. Rytietiško stiliaus, arba, kaip būdavo sakoma ano meto prekių registruose, „persiško skonio“, juosta, nors dažnai tapdavusi grynai savo persiško pirmavaizdžio imitacija, gavo iš tirkų kalbų kildinamus *kušako*, o jos audėjai – *kušakininkų* pavadinimus. Šie Astrachanės armėnai, kaip ir pirmieji Respublikos kontušo juostų audėjai, iš pradžių tiesiog kopijavo rytietiškuosius autentes. Tačiau veikiausiai radosi tai, kas labiausiai tiko čionykštei, būtent Rusijos, rinkai, jos vartotojui ir specifinėms sąlygoms. Grynai rusišką „persiško skonio“ juostos tipą sukūrė Maskvos ir jos apylinkių *kušakininkai*.

Maskvoje šios rūšies apjuosalų audyba prasidėjo maž-

daug XVIII a. I pusės pabaigoje ir šimtmečio viduryje. Ketvirtajame–septintajame šio šimtmečio dešimtmetyje čia buvo įsteigta daugiau kaip dvidešimt įmonių, kuriose buvo gaminami įvairių rūšių šilkiniai drabužių audiniai, skaros, įvairiaspalviai kaspiniai ir *kušakai*. Pastariesiems įmonėje buvo skiriamos vienerios, dvejtos, kai kada trejos staklės.

Petro I vykdyta Rusijos vesternizacijos politika turėjo reikšmės jos kilmingųjų aprangai. 1700 m. sausio 1-osios paliepimu visiems dvariškiams ir valdininkams caras uždraudė vilkėti „seno pusiau azijinio fasono“ drabužiu. Ligi tol „tautiniais“ laikytus ilgaskvernius kaftanus tiek Rusijos sostinėje, tiek provincijoje pakeitė striukos „vokiško ir vengriško pavyzdžio kamizelės“⁷. Tad ir įprastiniai kaftanų apjuosalai *kušakai* tapo tik jau minėtų žemesniųjų visuomenės sluoksnių aprangos aksesuaru.

Kušako ypatybės. Vartotojų pasikeitimas ir aukščiausios valstybės valdžios siekis reglamentuoti piliečių išvaizdą buvo reikšmingas rusiškojo *kušako* meninei formai. 1717 m. buvo paskelbtas caro paliepimas (*ukazas*), „kad jokių [apdarų] iš verpto aukso ir sidabro niekur nedėvėtų ir nenaudotų, o baigtų dėvėti tik senuosius [apdarus], naujų nedarydami dėl didžiulių baudų. Dėvėtinos tik kiniškos šilkinės materijos iš Sibiro ir persiškos, taip pat visos iš vietinių manufaktūrų, išskyrus auksines ir sidabrinės“⁸. Nors šis paliepimas po kiek laiko ir buvo panaikintas, įsitvirtino tradicija *kušakus* austi tik iš šilko. Naudotas natūralus, šilkverpių gamintas šilkas, tad juostos buvo plonos, minkštos, krintančios plastiškais klostėmis. Suprantama, tokie apjuosalai buvo kur kas pigesni už rytietiškuosius arba iš Abiejų Tautų Respublikos įsivežamus kontušinius, atautus tauriųjų metalų siūlais, todėl buvo „įkandami“ mažiau pasiturintiems. Galima numanyti, jog ne vien rusiškųjų apjuosalų dekoratyvumas, bet ir žema jų kaina viliojo ir Respublikos vartotojus, ypač smulkiuosius bajorus bei miestelėnus.

Kušakai buvo audžiami įvairiomis technikomis. Patys prašmatniausi – tokia pat kaip kontušinės juostos daugiasluoksne (*taqueté façonné*) technika, tačiau naudotas ir dvynytis taftinis (*taffetas*) bei grodeturinis (*Gros de Tours*) pynimai. Vienoje juostoje būdavo kombinuojamos ir kelios technikos: galuose daugiasluoksniš, vidurinėje dalyje dvisluoksniš arba tik dvynytis pynimas, tačiau atlikimo lygis nevienodas. Kaip teigiama objektą apibūdinančioje literatūroje⁹, patys pigiausi *kušakai* būdavo audžiami ganėtinai nestropiai ir todėl nepatvarūs, glėbūs, greitai sudėvimi.

Rusiškus dirbinius nuo kitų tokios paskirties audinių labiausiai išskiria jų dydis, specifinis dekoras išdėstymas ir perteikimas. Paprastai *kušakas* atrodo kaip šalį ar šaliką primenanti pala, maždaug 300–320 cm ilgio ir 50–65 cm pločio, vadinasi, trumpesnis ir daug platesnis nei, pavyzdžiui, stambulinis ar LDK audžiamas kontušinis apjuosalas. Tokios dirbinio proporcijos lėmė ir dekorą kompoziciją. Pagrindinės, nors iš visumos ne per daugiausia išsiskiriančios jos dalys – tai kiekvieną siaurąjį *kušako* galą užbaigiantys ilgi, žemi stačiakampiai su trijų, keturių, penkių vienodų motyvų eile. Jie

nevardinami galvutėmis, o tiesiog galais, užbaigomis. Puošiančių motyvų „repertuaras“ ne itin įvairus. Vienu atveju tai pažodinės rytietiško ornamentų imitacijos, kitu – iš juostos į juostą „keliaujančios“ kelių pavidalų, bet visai tokios pačios rozetės, medalionai, augalinės kompozicijos. Ne visuomet paisyta stilistinės vienovės eklektiškai jungiant įvairiakilmius motyvus ir jų vaizdavimo būdą. Labiausiai įvairuoja augaliniai galų ornamentai, kurie *kušakuose* dažniausiai būna pavaizduoti savo pagrindu – vaza arba augalų koteliais – nukreipti į apjuosalo vidurinę dalį, todėl augalai atrodo apversti aukštyn kojomis. Tai viena pačių būdingiausių rusiškųjų *kušakų* dekoru ypatybių. Tačiau būna ir išimčių. Iš lietuviško paveldo galima nurodyti kelis tokių išimčių pavyzdžius. Tai – LNM eksponato IM-2234 ir ČDM eksponato Tt-2921 augaliniai ornamentai, kurių galus puošiančios keturios gėlių puokštės į dirbinio vidurinę dalį orientuotos ne kotais, o viršūnėmis, kaip ir tradicinėse, LDK audyklose išaustose juostose.

Vėlesniuose *kušakuose* atsirado ir prancūziškai tekstilei būdingų ornamentų; kaip vienintelį Lietuvoje esantį tokio dekoru pavyzdį galima nurodyti jau minėto ČDM eksponato Tt-2921 galų puošmenas, susidedančias iš augalinių ir interjerui būdingų motyvų. Keturiuose apskrituose, kiek suplokštinuose medalionuose-vainikuose pavaizduotos grąškščios ašinės kompozicijos puokštelės iš smulkių gėlyčių ir lapų. Nuo viršutinės stačiakampio kraštinės svyra lambrekenu apvedžiota draperija, nuo apatinės kraštinės kyla smulkučių augalėlių, lyg žolių, puslankiai. Šio dekoru ne tik tai motyvai, bet ir jų perteikimas primena prancūzų tekstilės dailininko Jeano Pillement'o audinių stilių.

Visas tarp šių galų esantis *kušako* palōs plotas, kurį reikėtų vadinti vidurine dalimi arba dėl patogumo kopėtele (kaip ir kontušo juostų), suskersuotas siaurais, gana tankiai sudėstytais dryželiais, kuriuos skiria dar siauresnės juostelės, pamargintos smulkučiais geometriniais motyvais. Dryželių dekoras taip pat dažniausiai nestambus, sudarytas iš plokščiai stilizuotų augalinių arba abstrakčių ornamentų, kurių kraštiniai pereina į išilginius apjuosalo apvadus, ko niekada nepasitaiko kontušinėse juostose. Matyt, *kušakininkams* labiau rūpėjo supaprastinti ir pagreitinti gamybą, nei išlaikyti šio specifinio audinio kompozicinį vientisumą. Gali būti, kad dėl šių priežasčių ne-sivarginta ir apjuosalo galuose prisiuvinėti atskirai padarytus, gražiai žemyn jį svarinančius kutus; čia paprasčiausiai būdavo paliekami neužaustų metmenų siūlai. Jie ploni ir nepatvarūs, todėl, kaip rodo išlikę pavyzdžiai, laikui bėgant apsipešiojo arba visai nutrūkinėjo.

Kušakų koloritas gana santūrus, susidedantis iš trijų, keturių spalvų, daugiausia vadinamųjų „žemės“, tai yra molio, smėlio, juodžemio, spalvų, truputį prislopintų ir neblogo tarpusavyje suderintų. Buvo mėgiami ir raudonos bei mėlynos, raudonos ir žalios spalvų deriniai baltame dugne. *Kušakai* paprastai būdavo dvipusiai, kai kada vienpusiai. Retai, bet pasitaiko ir keturšonių, matyt, atsiradusių dėl Slucko dirbinių įtakos.

Nuo XVIII a. vidurio Rusijos valdžia, siekdama di-

dinti įmonininkų atsakomybę už jų gaminamos produkcijos kokybę, vertė ją žymėti tam tikrais ženklais. Pradėti žymėti ir *kušakai*. Jų ženklai kai kada dėstyti dviejuose dirbinio kampuose, dažniau – visuose keturiuose arba per visą apatinio krašto plotį. Tačiau nestinga niekuo nežymėtų juostų; rusų tyrinėtojai linkę manyti, jog tai vadinamųjų „neapskaitinių“ įmonių darbai. Mat XVIII šimtmečio II pusėje jau atsirado ir gana sėkmingai veikė daugybė audyklėlių, kuriose, panašiai kaip krokuviškėse, darbuosi tik pats šeimininkas, padedamas vieno kito šeimynykščio. Tokių audyklėlių valdytojai dažniausiai būdavo smulkūs pirkliai, o audėjai – šio amato išmokę vadinamieji ekonominiai valstiečiai. Jie audė šilkinės skaras, drabužių audinius, *kušakus* (arba vien tik pastaruosius), kurių paprastai nesignavo, nes tokia dirbtuvėlė dažniausiai nebuvo nei kontroliuojama, nei įtraukiama į turinčių atsiskaityti už savo produkciją įmonių registrus. Kai kurios tokios audyklėlės vėliau išaugo į stambius šilko fabrikus.

Tiek šių „neapskaitinių“, tiek kitų, didžiųjų, įmonių austus *kušakus*, jeigu jie nesignuoti arba išlikę su nuderisusiais žymenimis, identifikuoti keblu, o turint mažai palyginamosios medžiagos ir visai neįmanoma. Buvo ištiesai kopijuojami vieni kitų ornamentai, neretai ir jų vieta kompozicijoje. Šiek tiek keitėsi nebent motyvų dydis ir piešinys. Matyt, gamintojai verčiau ryžosi naudoti vartotojų jau pamėgtus ir įprastus ornamentus, nei ieškojo kitonisškų jų motyvų ir plastinio sprendimo būdų.

Tarp rusiškųjų apjuosalų gamintojų labiausiai išsiskiria audykla, veikusi Bogorodsko apylinkės Kupavno kaimė, netoli nuo Maskvos. Ji tarytum atspindi *kušakų*, iš dalies ir visos Rusijos šilko pramonės plėtotę, prasidėjusią svetur matytų pavyzdžių sekimais ir virtusią šakota didelio masto veikla, kurioje nestigo originalių techninių bei meninių sprendimų. Kupavno įmonės veikla suskyla į keletą periodų, kurių kiekvienas, kaip ir pati gamykla, dažniausiai vadinamas jos valdytojo, savininko pavarde.

Viena seniausių *kušakus* audusių rusiško šilko gamyklų laikoma Danylos Zemskio manufaktūra. Ją įsteigė caras Petras I ir, kaip buvo įpratęs, pasirūpino pasiūsti į užsienį žmogų, kad šis pasimokytų reikiamo amato. Studijuoti šilkininkystę į Olandiją buvo išsiųstas Danyla Zemskis, kuriam sugrįžus Maskvoje buvo duotas žemės sklypas manufaktūrai statyti. 1745 m. ši maskvinė manufaktūra buvo perkelta į Kupavno kaimą netoli Maskvos ir kaip D. Zemskio valdoma įmonė veikė tris dešimtmečius, gamindama daug ir įvairių šilkinų audinių, kurie, tyrinėtojų teigimu, pasižymėję gera kokybe. Dalis jų buvusi ir su tauriųjų metalų siūlais išaustais raštais¹⁰.

D. Zemskio manufaktūroje išausti *kušakai* buvo žymimi išmoningai supinta valdytojo monograma „DZ“, rašoma kirilica arba lotyniškais rašmenimis mažame aprėmintame laukelyje. Manoma, kad audiniai su lotynišku žymeniu buvo skiriami užsienio, daugiausia Abiejų Tautų Respublikos, vartotojams. Atrodo, kad buvo audžiami ne pagal užsakymą, o laisvam pardavimui.

Iš Lietuvoje esamo *kušakų* palikimo D. Zemskio manufaktūrai galbūt galima priskirti LNM muziejaus

1 pav. D. Zemskio manufaktūra (?), *kušakas* (fragmentas), LNM, inv. Nr. IT-291 (IM-2074). (Vytauto Balčyčio nuotrauka)

2 pav. D. Zemskio manufaktūra (?), *kušakas* (fragmentas), ČDM, inv. Nr. Tt-2922. (Antano Lukšėno nuotrauka)

ekspوناتus IT-291 (ankstesnis inv. Nr. IM-2074) (1 pav.), IT-292 (IM-7880) bei ČDM eksponatą Tt-2922. Neatmestina prielaida, jog visi trys dirbiniai gali būti ir anų „neapskaitinių“ įmonių produkcija; nors tai turėtų pa-
neigti palyginti aukšta techninė jų kokybė.

LNM eksponatas IT-292 (IM-7880) signatūrų neturi, nes iš dviejų dalių susiūto apjuosalo išliko tik fragmentas, tiesa, gana didelis ir teikiantis daug informacijos. Kaip D. Zemskio manufaktūros dirbinys jis identifikuojamas remiantis visišku savo analogu, saugomu Krokuvos *Muzeum Narodowe*¹¹, ir daliniu analogu iš Maskvos valst. istorijos muziejaus¹². Šis LNM saugomas dirbinys yra šilto, įvairios gradacijos rusvų, rusvai žalsvų ir smėlinių spalvų deriniu pagrįsto kolorito, ornamentuotas ke-
leriopo dydžio plokščiai stilizuotomis rozetėmis, primenančiomis fantastinių gėlių žiedus. Galus puošia stambokos rozetės, išdėstytos keturlapiais pajvairintų šachmatinių langelių fone. Iš ovalių ir apskritų mažųjų rozetčių sukomponuotos vidurinės apjuosalo dalies dryželių arabeskos. Šis *kušakas* ne tik keturšonis, bet ir pasižymintis kai kuriais bruožais, kurie jį kiek priartina prie rytietišku, iš dalies ir LDK kontušinių juostų, pavyzdžiui, gana platūs vidurinės dalies dryželiai (daugelyje rusišku dirbinių jie dažniausiai būna siauresni ir tankesni). Vieni jų lygūs, kiti ornamentuoti arabeskomis, kuriose tarp plokščių abstrakčių rozetčių įterpti ir natūralis-

tinio piešinio vilkdalgio žiedai – bene mėgstamiausias persų tekstilės motyvas.

ČDM eksponatas Tt-2922 ir LNM eksponatas IT-292 (IM-7880) – tai išilgai perkirpto ir visiškai taip pat ornamentuoto *kušako* dalys. Jų galai buvę ornamentuoti aštuonlapių rozečių, „įrašytų“ į apskritus banguoto kontūro medalionus, eile, papildyta vilkdalgių šakelių su profiliniais žiedais ir lapais raizginiu. Išilginė dalis suskersuota siaurais dryželiais, puoštais įstrižais dantytų pakraščių lapeliais su mažomis rozetėmis-gėlytėmis tarpuose. Ornamentas pakartotas ir vidurinės dalies išilginiuose apvaduose, o galų stačiakampių rėmeliuose vėl aptinkamas vilkdalgio žiedo motyvas.

Antrasis aptariamąsios manufaktūros veiklos laikotarpis – 1775–1803 m., kai D. Zemskiui pasimirus jį perėję Rusijos valdžios žinion ir tapo **Kupavno** valstybine įmone. Atrodo, kad per tą ne itin sėkmingos įmonės veiklos trisdešimtmetį išaustų apjuosalų pagrindinis žymeklis buvo visuose keturiuose dirbinio kampuose išaustas Rusijos herbas – dvigalvis erelis su raide „K“ ant krūtinės.

Iš Lietuvoje esančių *kušaku*, nors ir ne visai tvirtai (jų kampučiai, kur paprastai būna žymenys, beveik visai nunykę; galima spėti, jog tai būta herbinių Rusijos erelių) „valdiškajam“ Kupavno įmonės veiklos laikotarpiui galima priskirti puikiai, nepaisant nedidelio lopo, išlikusį

3 pav. Kupavno valstybinė įmonė (?), kušakas, ČDM, inv. Nr. Tt-2921. (A. Lukšeno nuotrauka)

ČDM muziejaus eksponatą, buvusį Zavišų rinkinyje. Jis kaip reta spalvingas (vyrauja auksinio atspalvio geltona, balta, plytinė ir ruda spalvos), grakštaus ir preciziško ornamentų piešinio. Kiekvieną auksaspalvį galų stačiakampį puošia keturios vešlių vienarūšių gėlių (gvardikų?) puokštės, kaip paprastai pavaizduotos pagrindu į apjuosalo vidurį. Vidurinės dalies dryželiai siauri, sudaryti nebe iš arabeskų, o iš paskirų gėlių motyvų – rozėtelių, profilinių abstrakčių žiedelių ir lapų, sukomponuotų kaip mažytės palmetės. Gali būti, kad šiam Kupavno manufaktūros veiklos laikotarpiui priklauso ir minėtasis „prancūziško stiliaus“ ČDM eksponatas Tt-2921 su Rusijos herbais galuose (3 pav.).

1803 m. (pasak kitų šaltinių – 1804 m.) Kupavnas atiteko Manufaktūrų kolegijos prezidentui kunigaikščiui N. Jusupovui. Prasidėjo trečiasis laikotarpis, dažniausiai žymimas naujųjų įmonės šeiminkų pavarde, o jos gaminiai – *kušakai* – kirilica rašoma dviejų eilučių abreviatūra „K. H. Ю. / К. Ф.“ (Kniazia Jusupova Kupavinskaja fabrika).

Kupavno įmonė labiausiai klestėjo 1806–1811 m., kai dar nebuvo išeikvoti ankstesni paveldėti gausūs žaliavų resursai. Tačiau jau 1812-aisiais, Napoleono žygio metu, ji buvo palikta likimo valiai, ir vietos gyventojai išgrobstė žaliavų atsargas bei gatavus audinius, sužalojo įrenginius. Įmonė atsigavo per ilgesnį laiką ir tai tik iš dalies. Buvo netikusiai tvarkoma, labiau tenkinanti kunigaikščių Jusupovų užgaidas nei realius plačiųjų vartotojų sluoks-

4 pav. Kušakas (fragmentas), LNM, inv. Nr. IM 2234. (V. Balčyčio nuotrauka)

nių poreikius, palaikoma tik nuolatinių valdiškų užsakyimų, nerentabili¹³.

L. Jakunina teigia¹⁴, kad XVIII a. 4-ojo dešimtmečio pradžioje N. Jusupovo fabrike buvo 52 staklės. Keturiasdešimt ketveriomis buvo gaminami įvairiausios formos ir paskirties šilkiniai audiniai, šešeriomis – *kušakai*. Pastarieji buvę dvejopo „skonio“ – grynai persiško ir *mečetinio*, tai yra imituojančio šiaurinės Persijos mieste Meschete austas juostas. „Persiško skonio“ apjuosalai buvo dvipusiai, neretai ir keturšoniai, audžiami daugiasluoksne arba kombinuota technika, tad jų audimas reikalavo didesnio meistriškumo ir truko ilgiau; prityręs meistras per mėnesį galėdavo išausti kiek daugiau kaip trejetą aršinių (apie 2,5 m). *Mečetiniai* kušakai buvo vienusiai, audžiami paprastesne technika, todėl daug sparčiau; per mėnesį meistras galėdavo išausti net ir trejetą tokių dirbinių. Tačiau tokio tipo kušakai buvo įvairesnių matmenų, pigūs ir aiškiai skirti neturtingiems vartotojams.

Vis dėlto gana aukštą N. Jusupovo valdomos Kupavno įmonės audinių, tarp jų ir *kušakų*, techninę bei meninę vertę rodo ir tai, kad jie pateko į keletą svarbių renginių: 1829 m. – į Sankt Peterburge vykusią pirmą viešą parodą, 1831-aisiais – į analogišką parodą Maskvoje. Tais pačiais metais eksponuoti Kremliuje. Tačiau netrukus, 1833-aisiais, Kupavno fabrikas atiteko gelumbės pirkliams Babkinams, ir meniniai audiniai jame daugiau nebebuvo audžiami.

Informacijos dėlei minėtini dar bent dešimt didžiausių Maskvos ir pamaskvės šilko audimo fabrikų. Tai – Jakovo Karpovo (vėliau jo sūnaus Iljos), brolių Fiodoro

5 pav. N. Jusupovo įmonė Kupavne, *kušakas*, ČDM, inv. Nr. Tt-2923. (Antano Lukšėno nuotrauka)

ir Kirilo Kondratjevų (vadintų ir Kondratovais bei Kondraševais), Grigorijaus Kirijakovo, brolių Jerofiejaus ir Kozmos Dudaškių, Ivano Kolokolnikovo, Gerasimo Mironovo ir kai kurių kitų pirklių bei pramonininkų pavardėmis įvardintos įmonės. Jų produkcijos pavyzdžių neabejotinai pasitaiko tarp Lietuvos muziejuose ir bažnyčiose saugomų apdarų, daugiausia liturginių. Neatmestina galimybė, kad kuris nors iš mūsų šios *kušaku* paveldo dirbinių, nors šiame rašinyje pagal dabar turimus duomenis ir išmanymą priskirtas Kupavnei, iš tikro buvo radęsi kuriame nors šių fabrikų. Tad tolesnio jų tyrimo ir analizavimo galimybės lieka ateičiai.

Vertas dėmesio šių rusiškų apjuosalų radimasis Lietuvos muziejuose. Atrodytų, kad ČDM Tt-2922 ir LNM IT-292 (IM-7880) eksponatai yra vieno ir to paties išilgai perkirpto dirbinio pusės: abu jie buvo nupirkti iš vilniečių, ornamentai visiškai tapatūs. Tačiau yra ir esminių skirtumų, pavyzdžiui, truputį kitokia spalvų kokybė. LNM apjuosalo koloritas sodresnis už kauniškį. Be to, vieno ir kito tik iš dalies išlikusio dirbinio galuose yra po 2,5 rozetės, vadinasi, visas *kušakas* turėjo būti puošiamas net penkiais tokiais motyvais. To paprastai nepasitaikydavo. 1972 m. iš nenurodyto asmens pirktas LNM eksponato¹⁵ būklė kur kas prastesnė nei prieš be-

6 pav. Kupavno valstybinė įmonė, *kušakas*, ČDM, inv. Nr. Tt-2924. (A. Lukšėno nuotrauka)

veik tris dešimtmečius įsigyto ČDM eksponato. Ar tai turėtų reikšti, kad pirmasis eksponatas buvo kaip nors naudojamas, todėl aptriušo ir pakeitė spalvas? Dar reikėtų pridurti, jog kauniškis apjuosalas yra ir savotiškas Lietuvos gyventojų migracijos liudininkas: jį už 120 rb., tais laikais nemažą sumą, muziejui pardavė į Lenkiją išvykstantis Zdzislovas Korngoldas, gyvenęs Vilniuje, Šv. Jackaus g. 3–1¹⁶.

Simboliškas ir LNM eksponatų IT-291 (IM-2074) bei IM-2234 (4 pav.) patekimas ar, tiksliau, sugrįžimas į Lietuvą. Pirmojo pasaulinio karo metais šiedu *kušaku* fragmentai kartu su dalimi kitų buvusio Senienų muziejaus rinkinių buvo išgabenti į Rusiją. Atiduoti 1956-aisiais po ilgų sunkių derybų ir, matyt, vien todėl, kad buvo tik fragmentai, kurie po tokių priverstinių „kelionių“ reikalavo didelės restauracijos, ir todėl, kad Rusijos muziejai, pirmučiausia Valstybinis istorijos, jau turėjo neblogai išlikusių analogiškų dirbinių.

ČDM eksponatų Tt-2923 (5 pav.), Tt-2924 (6 pav.) ir Tt-2921 „kelionė“ į ČDM galima laikyti šviesiuoju, optimistiškuoju mūsų pasakojimo epizodu. Pirmuosius du muziejui 1940 m. vasarį pardavė J. Hutter-Čapskienė prieš išvykdamą gyventi svetur. Tai nedažnas atvejis; meninės vertybės paprastai „emigruodavo“ kartu su jų savininkais ir atsidurdavo užsienio, kaip žinia, dažniausiai Lenkijos, muziejuose.

Ir jau visiškai retai pasitaikydavo, kad dvarininkas savo turėtus meno kūrinius **dovanotų** ir ne kurios kitos

valstybės, bet Lietuvos muziejui. O kaip tikrai taip pasielgė kunigaikštienė Magdalena Zavišaitė-Radvilienė (?–1946), 1921 m. Kauno muziejui padovanojusi savo iš Zavišų giminės paveldėtą ir puikiai išsaugotą labai vertingą kontušo juostų kolekciją. Joje buvo ir Jusupovo fabriko austas *kušakas*, ČDM eksponatas Tt-2923¹⁷.

Net ir pačioje Rusijoje šių anais laikais plačiai naudotų, tūkstančiais gamintų ir labai savotiškų dailiosios tekstilės dirbinių išliko ne itin daug. Keista, bet visai nedaug tėra ir literatūros apie *kušakų* ištakas, gamybos istoriją, likimą; galima surasti vos kelias rimtesnes publikacijas. Remiantis jomis ir Lietuvoje išsaugotu paveldu, pirmą kartą pamėginta apžvelgti šiuos unikalius dirbinius, funkcionavusius ir mūsų krašte.

Gauta 2006 04 30

Parengta 2006 07 03

Nuorodos

- ¹ J. Kitowicz, *Opis obyczajów za panowanie Augusta III*, Warszawa, 1951, s. 484–485.
- ² M. Gutkowska-Rychlewska, *Historia ubiorów*, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1968, s. 552.
- ³ Privatus archyvas. [Spis remanentow J. Msci pana Chrapowickiego ... spisany Ru 1780].
- ⁴ Л. Якунина, *Слуцкие пояса*, Минск, 1960, с. 56–63.
- ⁵ M. Gutkowska-Rychlewska, ten pat.
- ⁶ T. Mańkowski, *Pasy polskie*, Kraków, 1938, s. 112.
- ⁷ Н. Соколов, *Очерки по истории украшения тканей*, Москва–Ленинград, 1934, с. 394.
- ⁸ Ten pat.
- ⁹ M. Gutkowska-Rychlewska, ten pat, с. 556.
- ¹⁰ Л. Якунина, ten pat, с. 60, 219; Н. Соколов, ten pat, с. 401.
- ¹¹ MNK XIX-2420, publikuota: M. Taszycka, *Pasy wschodnie*, Kraków, 1999, s. 142, il. 36.
- ¹² Inv. Nr. 127/27253, publikuota: Л. Якунина, ten pat., il. 1.
- ¹³ Н. Соколов, ten pat, с. 401–402.
- ¹⁴ Л. Якунина, ten pat, с. 220.
- ¹⁵ LNM Taikomosios dailės skyriaus inv. Knyga, L. 140–141.
- ¹⁶ ČDM inv. kn. Nr. 3, l. 232–233; eksponato Tt-2922 inv. kortelė; *Vytauto Didžiojo kultūros muziejus*, istorinio skyriaus dienynas, L. 80, eil. Nr. 446.
- ¹⁷ ČDM, inv. kn. Nr. 3, l. 234; eksponato Tt-2923 inv. kortelė.

Gražina Marija Martinaitienė

RUSSIAN GIRDLES (*KOUSHAKS*) IN LITHUANIA

Summary

Silk girdles for men's clothes, with their décor inspired by Oriental textile, in the 18th century were woven not only in Western countries, but also in Russia. Here they acquired a specific form and name (*koushak*), the latter having originated from Turkic languages. These Russian girdles, not only by name but also by form and in part by purpose, differ from the so-called kontush or Slutsk girdles which in the same period were produced and worn in the Great Duchy of Lithuania and Polish Kingdom. The latter girdles were an accessory of the noblemen's attire and one of the symbols of social belonging. Until the 18th century, Russian boyars wore solely girdles imported from the East. In 1700, czar Peter the Great banned the traditional national Russian garments. Since that time the *koushaks*, which had been already produced in Russia, were worn only by lower societal strata such as merchants, well-off peasants and Cossacks.

The paper offers a discussion of the heritage of Russian girdles stored in the Kaunas M. K. Čiurlionis and Lithuanian National museums. The genesis of this type of textile is analysed, together with activities of the main manufactures which, alongside various silk fabrics intended for different purposes, produced also *koushaks*. Attention is focused on the technical and artistic peculiarities of these girdles.

The Russian *koushaks* were woven from silk, employing multilayered but most often simpler or combined techniques. *Koushaks* were decorated with variously combined and modified motifs adopted from Oriental and sometimes from Western textile, characterized by a mix of several colours.

Literature and other sources show that *koushaks* in Lithuania were used to girdle men's outdoor clothes. They would reach Lithuania as imported goods. *Koushaks* are interesting because of their ornamental character and as an example of decorative textile of the neighbouring country.